

---

## FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

### Viták és vélemények az oroszországi lakosság élet- színvonaláról és annak mutatóiról (XVIII. század– XX. század eleje)

A Rosszjiszkaja Isztorija című orosz történettudományi folyóirat 2009. évi második számában négy tanulmányt olvashatunk a fenti témában. Az elsőben *B. N. Mironov* hangsúlyozza, hogy az 1990-es évektől az életszínvonal általános mutatójaként az emberi fejlődés indexét használják. Szerinte azonban az eddigi kutatások nem tárták fel az orosz birodalom lakossága életminőségének időbeli és térbeli dinamikáját. Ezt a biostátusz vizsgálatával lehet elérni. Rámutat, hogy ahol a szükségletek kielégítése nagyobb fokú, ott a biostátusz is magasabb, míg ellenkező esetben alacsonyabb. Kiemelnénk, hogy Mironov a birodalmi Oroszország történeti antropometriájáról szóló kutatásai során az 1695 és 1915 között született lakosságról kilenc archívumból 306 ezer egyéni és kb. tíz millió összegző adatot dolgozott fel. Szerinte az antropometrikus és a gazdasági-demográfiai források komplex elemzésével megbízható és sokoldalú képet lehet alkotni Oroszország lakosságának helyzete két és fél évszázadnyi változásairól.

Mironov az orosz lakosság 1701 és 1915 közötti biostátuszának alakulásában hat szakaszt különböztet meg. Három periódusban az életszínvonal esett, míg másik háromban emelkedett. Hozzá kell azonban tenni, hogy a vizsgált 215 évből nyolcvanötben csökkent, százharmincban viszont ciklikusan, de emelkedett az életnivó. A biostátusz és a jólét színvonala közötti szakadék csak a nagy reformok utáni időszakra jellemző. Mironov a források gazdag adatait táblázatokba és diagramokba foglalva mutatja be a biostátusz földrajzát, rétegenkénti alakulását, a táplálkozással, az egészséggel és a munkabérrel való kapcsolatát és az oroszországi folyamatokat összeveti a világban és Európában lezajló változásokkal. Az utóbbival összefüggésben, *R. Fogel*, *J. Komlos* és saját adatait diagramba foglalva, megállapítja, hogy az általános tendenciák Oroszországban és az európai országokban azonosak, míg az éves ingadozások eltérőek voltak. Oroszország hol távolodott a többi országtól (XVIII. század második fele), hol közeledett hozzájuk (XIX. század), de a közepesen fejlett államok nyomvonalát nem hagyta el.

Mironov ezután átfogóan vizsgálja a biostátusz XVIII. századi, majd XIX–XX. század eleji változásait. Kiemelnénk a szerző több újszerű megállapítását. Szerinte I. Péter korában a nemzetgazdaság gyarapodott, miközben a lakosság többsége elszegényedett. A Pugacsov-felkelés után az adózó lakosság biostátusza romlott. Az életszínvonal eséséhez Mironov szerint döntően járultak hozzá a kedvezőtlen meteorológiai körülmények. A XVIII. század második felében a biostátusz romlása főleg a háborúkkal és a reformokkal kapcsolatos adók növekedésével magyarázható. Ekkor Európában és Oroszországban egyformán esett az életszínvonal, de míg Nyugat-Európában az iparosodás és a gazdasági növekedés, addig az orosz államban a jobbágyrendszer megerősödése következett be. Oroszország az életnívó esésével nagy árat fizetett európai nagyhatalommá és erős birodalomná válásáért.

Mironov rámutat, hogy a biostátusz tekintetében az egész XIX. századot és a XX. század elejét pozitív változások jellemzik. Az új adatok alapján tehát azt látjuk, hogy másképp alakult ezen időszak orosz gazdaság-, társadalom- és politikatörténete. A korábbi történetírás a parasztság helyzetének állandó romlásáról, a jobbágyrendszer válságáról, a parasztmegmozdulások fokozódásáról és negatív gazdasági-demográfiai tendenciákról szólt. Ezzel szemben a parasztság életszínvonala az 1850-es évek közepéig nőtt. Az előbbieken jelzett negatív jelenségek helyett, Mironov szerint az oroszországi jobbágyfelszabadításra állami modernizációs szükségletek miatt, az európai kulturális, politikai és egyéb minták követése érdekében került sor. A reformok lehetővé tették, hogy az ország lassan piacgazdasággal rendelkező jogállammá váljon. Mironov utal arra, hogy az antropometrikus adatok alapján nem beszélhetünk forradalmi helyzetről 1859–61-ben és 1879–81-ben. Az életszínvonal, ugyan ciklikus ingadozásokkal, de a XVIII. század végétől az első világháborúig javult. A szerző szerint ehhez járult hozzá az egyeduralom I. Pál, I. Sándor és I. Miklós alatti, a földesúri kizsákmányolást korlátozó szociálpolitikája. Mironov úgy véli, hogy itt nem a jobbágyrend védelméről volt szó, hanem arról, hogy az állami intézmények nem annyira az erőszakon, mint a funkcionális célszerűségen nyugodtak, ami egyszerre felelt meg az állam, a parasztság és a nemesség érdekeinek.

Az életszínvonal emelkedését a XIX. század első felében előkészítette az ország területének még az előző században végbement gyarapítása. Oroszország így a termékeny déli területek benépesítésével és művelés alá vonásával komoly természeti kincsekhez és humán erőforrásokhoz jutott. Nagyhatalmi státusa és megfelelő katonai ereje nélkül azonban az új szerzeményeket nem tudta volna megtartani. Így Mironov a hódításba és a védelembe fektetett erőforrásokat még akkor is igazolhatónak véli, ha ez az

életszínvonal esésével járt. A szerző rámutat arra, mennyire vitás a jobbjágy-felszabadítás utáni társadalmi-gazdasági fejlődés megítélése. Egyes történészek elhúzódó válságról, mások azonnali fellendülésről, ismét mások az 1880–90-es évektől kezdődő gazdasági növekedésről szólnak. Valójában az életszínvonal csak 1856 és 1865 között esett. Mironov rámutat, hogy Oroszországban az emberi fejlődés indexe (HDI) a nagy reformok után lényegesen nőtt, csak a fejlett országokhoz képest volt alacsony. A XIX. század második felében szerinte a mezőgazdaság is gyorsan fejlődött. A sztolipini reformok kedvező feltételeket teremtettek a piaci típusú agrárfejlődéshez.

Politikai sikerként könyvelhető el, hogy 1905-ben létrejött az alkotmányos monarchia. Ugyanebben az időszakban azonban aktivizálódott a liberális-demokrata ellenzék, szaporodtak a tiltakozó mozgalmak, forradalmak törtek ki 1905-ben és 1917-ben, és az ország vereséget szenvedett az első világháborúban. Mironov úgy ítéli meg, hogy az ellenzék hatalmi harcot vívott a reformok irányításáért az állami bürokráciával. Noha az életszínvonal ekkor is javult, ennek mértéke elmaradt az elvárásoktól. A korabeli oroszországi ellenzéki erők az információk közül ideológiai okokból csak a számukra kedvezőeket fogadták el és meg voltak győződve, hogy csak ők képesek a változásokat keresztülvinni. A szerző megjegyzi, hogy a századfordulós oroszországi válság képzetét, aminek fogságában van a modern történettudomány is, hosszú és intenzív közéleti, szépirodalmi és tudományos diskurzus készítette elő. Valójában a XIX. század utolsó harmada és a XX. század kezdete között jelentősen fejlődött a gazdaság, a társadalom, az állami és a szellemi élet Oroszországban. Miután a XIX–XX. század fordulóján gyorsan fejlődött a polgári társadalom, Mironov szerint logikus az állam és a monarchia hatalma korlátozásának előtérbe kerülése. A válság paradigmája hasznosnak tűnt a forradalom eszméinek propagálására és a monarchia bírálatára. A parasztság helyzetével és az „éhségexporttal” kapcsolatos ténybeli ferdítésekre az utóbbi időben *E. M. Wilbur* és *M. A. Davidov* hívta fel a figyelmet. 1901–1905-ben a parasztság biostátusza az előző évekhez képest esett. Feltételezhető, hogy ez volt az egyik fő oka az 1905–1907-es forradalomnak. A forradalom után viszont a parasztság életszínvonala emelkedett. Mironov szerint ezt a jó termés, az ipari fellendülés, a Paraszti Földbanknak a földek adásvételével kapcsolatos hitelezési gyakorlat, a megváltási díjak eltörlése és a sztolipini reformok segítették elő.

A biostátusz növekedése 1912-ben érte el a csúcspontot, majd a világháború kezdetétől csökkent. Mironov kiemeli, hogy az 1914–17-ben betakarított gabona fedezte a lakosság szükségleteit. Az élelmiszerválságot tehát nem objektív, hanem szubjektív tényezők okozták. 1917-ben a főváros és az

ipari központok ellátásáért felelős kormányzati szervek hibáztak, ráadásul a rendszerellenes erők itt koncentráálódtak. Újabban Sz. V. Kulikov és M. M. Szafonov kutatásai megerősítik, hogy az 1917-es februári forradalom egyáltalán nem ösztönösen ment végbe. Eszerint a cárizmus bukása nem annyira alulról jövő spontán mozgalom, hanem inkább felülről szervezett forradalom következménye volt. A siker záloga a liberális-demokrata és a forradalmi szervezetek közötti szövetségben rejlett. A forradalom utáni napokat nem a káosz, hanem a különböző csoportok közötti kemény harc jellemezte. Ezeket a csoportosulásokat a kialakult helyzet felkészülten érte és abból megkíséreltek a lehető legtöbb hasznot húzni. A három orosz forradalmat a szerző interpretálásában sokkal inkább lehet politikai okokkal és a monarchia ellenfeleinek PR-aktivitásával magyarázni, mint gazdasági tényezőkkel. A liberális-radikális elit megnyerte a kormányzat elleni információs háborút és megszerezte a hatalmat.

A biostátusz kétszáz évre vonatkozó adatai azt mutatják, hogy radikális reformok idején mindig csökkent a lakosság jóléte. I.Péter, II.Katalin és az 1860-as évek reformjaikor az életszínvonal csökkent. Bizonyos idő elteltével azonban a reformok jótékonyan hatottak a lakosság életére. Ezzel szemben a háborúk, a társadalmi zavargások és a forradalmak negatívan befolyásolták az életszínvonalat. A birodalmi Oroszország (XVIII. század eleje–XX. század kezdete) modernizációja a problémák ellenére sikeresnek mondható, ami optimizmusra ad okot. Az Oroszországi Birodalom utolsó százhusz éve alatt a lakosság jóléte fokozatosan emelkedett, bár ez az előremutató tendencia a háborúk, a radikális reformok és a társadalmi lázadások miatt többször megszakadt.

Sz. A. Nyefedov statisztikai adatokkal arra mutat rá, hogy a parasztnál a földterület növekedésével együtt emelkedett a kenyér és a hús fogyasztása és csökkent a halálozás és a megbetegedés. Amikor viszont Oroszország európai része 48 kormányzóságának 1861 és 1913 közötti változásait vizsgálja, akkor úgy tűnik, mintha a fogyasztás a századfordulón alig hatott volna a demográfiai folyamatokra. A szerző szerint a fogyasztás és a demográfiai mutatók között a XX. század elejéig uralkodó malthusiánus kapcsolat hátterbe szorult, helyette a modernizációs változások kerültek előtérbe. Már Sz. A. Novoszelszkij rámutatott, hogy a századfordulón jelentősen csökkent a fertőző betegségek miatti elhalálozás. A nyugati kormányzóságoktól kezdtek terjedni az új egészségügyi-higiéniai szokások és a demográfiai modernizáció. A korreláció koefficiense a fenti területeken a halálozás és a testmagasság között már az 1860-as évektől nagyfokú volt, ami az 1914 és 1922 közötti válság után is jellemző. Nyefedov úgy véli, hogy a halálozás

csökkenéséből nem lehet a XX. század eleji fogyasztás növekedésére következtetni, és analóg módon a fogyasztás emelkedését sem lehet a halálozás csökkenése fő okának tartani.

*M. I. Rodnov* ufai történések írásának bevezetőjében felhívja a figyelmet a szamarai történészek *E. L. Dubman*, *P. Sz. Kabitov* és *N. F. Tagirova* két közös munkájára, amelyek 2004-ben és 2007-ben jelentek meg Délkelet-Oroszország (a Közép-Volgavidék) történetéről. Ezek a művek jelentős tényanyagot feldolgozva új elméleti megközelítéseket tartalmaznak. A szerző elemzi *A. M. Anfimov*-nak és *I. D. Kovalcsenkó*-nak az 1980-as évek végén megjelent, a XIX–XX. század fordulója európai Oroszországának agrárrendjéről szóló munkáit. Anfimov a hivatalos állami statisztikákat és a zemsztvók anyagait használta, és a forrásokat hagyományosan, a régiók szerint empirikus módon választotta. Kérdéses, hogy hiányos adataiból levonhatók-e összorosországi volumenű következtetések. Kovalcsenko érzékelt a kormányzósági forrásokon és az illusztratív válogatáson nyugvó érvelés hiányosságait. Így finomította a forráskritikát és maximális számú régiót átfogó tömegstatisztikai kútfőkre próbált támaszkodni. Munkatársával az 1917. évi mezőgazdasági összeírást használta fel számítógépes feldolgozásban.

1991 után Rodnov szerint más úton fejlődött a vidéki és a „fővárosi” tudomány. Az előbbi növekvő számú és újszerű agrártörténeti művekkel jelentkezett, míg az utóbbi a szovjet korszakbeli klasszikusok (pl. Kovalcsenko, Anfimov és *V. G. Tyukavkin*) utolsó (posztumusz) munkáival hallatott magáról. A két iskola közötti eltéréseket jól érzékelteti a Mironov és a tambovi történészek, *V. V. Kanyiscsev* és *V. L. Gyacskov* vitája a parasztság demográfiai arculatáról. Az utóbbiak konkrét tambovi anyag alapján bírálták Mironov felfogását. Rodnov úgy véli, hogy Mironov Oroszország társadalomtörténete a birodalom korában (XVIII. század–XX. század eleje) című művében ugyan újszerűen biometrikus és demográfiai mutatókkal jellemzi az összorosországi folyamatokat, amelyek mellett azonban a társadalmi-gazdasági anyagok háttérben maradnak. Rodnov szerint egyes kutatók a parasztság összorosországi fejlődését korrekt módon vázolják fel, ugyanakkor óvakodnak a veszélyes regionális konkretizálástól. Mások tovább keresik azt a forrást, amellyel az összes kérdésre válaszolhatnak. Rodnov úgy ítéli meg, hogy ezt teszi *M. A. Davidov* a hivatalos (kormányzati) termelési statisztikával kapcsolatban. Ezt a forrást már 1915-ben kritizálták, napjainkban a régiókban pedig már nem használják. Sz. A. Nyefedov az említett statisztika alapján tesz Rodnov szerint megalapozatlan demográfiai és társadalomtörténeti megállapításokat, ahelyett hogy forráskritikával élne. Vítás

a nem feketeföldű régió klimatikus és talajtani adottságainak a parasztgazdaságokra gyakorolt hatása. Rodnov ezzel kapcsolatban *L. V. Milovot* és *N. D. Kondratyevet* idézi.

Rodnov szerint a XVIII. század derekától napjainkig három Oroszország létezik egymás mellett: 1. a nem feketeföldű kormányzóságok a két fővárossal (az „eredeti” Moszkvai-Novgorodi Rusz), 2. a központi feketeföldű és részben a középső volgai kormányzóságok, mint a jobbágyság védőbástyája, 3. a déli, délkeleti kormányzóságok Szibériával és a Távol-Kelettel, a sok földdel rendelkező, kolonizált peremvidékek a gazdag szabadparasztokkal. A három terület határvonalai feltételesek és történetileg változók, azonban a források adatai azt mutatják, hogy köztük gazdasági-társadalmi téren elvi különbségek vannak. Rodnov úgy véli, hogy perspektívátlan az oroszországi sokszínűséget azonos mércével mérni. *A. V. Csajanov* már az 1920-as években szólt arról, hogy Oroszországban két ellentétes, farmer és ázsiai típusú, agrárrend létezett, amelyek a háború előtt tendenciájukban keveredtek. A nep-korszakban, a földesúri és a század elején kialakult farmergazdaságoknak a forradalomban történő megsemmisítése után, Oroszországban különböző típusú családi gazdaságok voltak.

A mostani Oroszországi Föderációban vannak donorrégiók, amelyek az egész országot táplálják. Hasonló képet kapunk a XIX–XX. század fordulójának Oroszországaról. A gabonaexport döntően délről származott. Európát nem a szegény, földszükében lévő faluközösségi Rusz látta el gabonával, hanem a gazdag peremvidékek. Az országon belül vasúton és vízi utakon áramlott az élelem délről és keletről a központi részek felé. Ennek a gabonatermelő és a felhasználó régiók közti szállítási rendszernek a szétesése okozta az 1917. évi forradalmi válságot. Rodnov szerint a szamarai szakemberek munkája jelenti az optimális variánst az oroszországi história tanulmányozására. Módszerükkel elkerülhetők mind a szűk kormányzósági keretek közé történő bezárkózás, mind a mértéktelen általánosítások. Így a kutatók nem vizsgálják természetlenül azonos mércével a faluközösségi parasztokat és a határvidékek szabad farmer földműveseit. Az ilyen módon feltárt tényanyag egyszerre mutatja be az általános folyamatokat és a helyi sajátosságokat. Szamara fejlődése már a XVII. századtól eltért a központtól, a XIX-től pedig gabonaneműekből az ország éléstára lett. A Közép-Volgavidék piactudományában fontos szerepet játszott a folyami flotta. A witte-i államkapitalizmus mellett fejlődött ki egy másik, a kincstárhoz nem kapcsolódó kereskedelem a térségben és a XX. század elejének forradalmi eseményei is másképp zajlottak le a harmadik Oroszországban, mint a központi területeken.

M. A. Davidov szerint Nyefedov Mironovval szembeni ellenvetései nem túl meggyőzőek. A „demográfiai modernizáció” épp a „súlyos élelmiszerhelyzetnek” mond ellent a reformok utáni időszakban és nem a jólét növekedésének. A XX. század eleji fogyasztás fokozódása megállapításához Davidov hosszú gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásai alapján jutott el: azaz más tematika (és források) nyomán, de Mironov következtetéseihez. Száz évvel ezelőtt Oroszország dinamikusan fejlődő ország volt, hála többek között *Sz. Ju. Witte* és *P. A. Sztolipin* reformjainak. Ennek a folyamatnak az elindulását tükrözik például az élelmiszerek és a fogyasztási cikkek vasúti szállítási statisztikái. Eszerint bővült a belső gabonapiac, a cukorpiac, és szélesedtek az ország európai részének a birodalmon belüli kapcsolatai.

Davidov felveti azt, hogyan elemezheti Nyefedov az orosz lakosság és főleg a parasztság táplálkozását úgy, hogy hallgat azokról a százmillió rubelekről, amit a parasztok az inséges években itálra fordítottak. A források arról tanúskodnak, hogy 1906–7-ben az előző évekkel összevetve még az éhínséget leginkább elszenvedő kormányzóságokban is nőtt a vodkára (gyufára, cukorra, mahorkára) fordított kiadás. Davidov Nyefedov szeméretét, hogy hallgat az 1867 és 1908 közötti kormányzati élelmiszersegélyekről, amit ő *A. Sz. Jermolov* 1909. évi műve alapján elemez. A tizenhöz éhező kormányzóságba 1891 és 1908 között élelemre több mint ötmillió rubel átutalás történt. A Központi Feketeföldű Övezet, a Középső és az Alsó Volga-vidék és az Urál-vidék lakosságát a kincstár terhére élelmezték. Ezen a területeken a földművelés volt a fő termelési ág és a parasztok döntően faluközösségi formában használták a földet. Davidov szerint érdemes elgondolkodni a nyugatról az ország európai része felé terjedő demográfiai modernizációról, Oroszország faluközösségeiben és parasztudvaronként gazdálkodó területei eltérő életfeltételeiről és a parasztoknak a földhöz és a munkához való különböző viszonyáról ezekben a régiókban. Lényeges az is, hogy a történészek korrekten használják a gazdasági statisztikákat és pontosan értelmezzék az éhínség fogalmát. Davidov utal arra, hogy *N. P. Makarov* még 1920-ban rámutatott a parasztgazdaság tényleges fejlődésére és arra, hogy a parasztságban megvan a józan alkotóerő. Ezzel szemben a történetírásban az oroszországi falu s a parasztok kilátástalan sorsát igyekeztek bizonyítani és azt, hogy a faluközösség jelent esélyt a szebb jövőre. Erről írárok százai jelentek meg, amelyek szerzői nem törődtek azzal, hogy ellentmondásba kerültek a valósággal. Már Makarov hangoztatta, hogy a falvak elszegényedéséről szóló tételek mutatták a társadalmi-politikai harcban a parasztkérdésnek divatos ideológiai posztulátumként való felhasználását és ennek a statisztikai kutatásokkal történő összekapcsolá-

sát. Davidov szerint Nyefedov sajnós ezt az irányvonalat folytatja. A szerző kifogásolja Rodnov több eljárását és megállapítását. Így a „fővárosi és vidéki tudomány” szerinti szembeállításokat, Kovalcsenkónak a források feldolgozása miatti elmarasztalását és Mironov és Kanyiscsev, Gyacskov vitájának egyoldalú tárgyalását. Davidov nem érzelkel ellentmondásokat az oroszországi anyagon nyugvó és a regionális jellegű munkák között. Szerinte a történészek halaszthatatlan feladata, hogy ne csak átértelmezzék a XIX–XX. századi historiográfia vitás örökségét, hanem radikálisan felülvizsgálják. Így például lemondjanak a „rabló” parasztreform dogmájának követéséről.

B. N. Mironov: Modernizacija Imperszkoi Rosszii i blagososztiojanyije naszelenijija. (A birodalmi Oroszország modernizációja és a lakosság jóléte), Sz. A. Nyefedov: O szvjazi demograficeszkoi pokazatelej i potreblenijija v Rosszii konca XIX–nacsala XX veka. (A demográfiai mutatók és a fogyasztás kapcsolatáról a XIX. század vége–XX. század eleje Oroszországban), M. I. Rodnov: Tretyja Rosszija (o kresztijansztve i nye tolko). (A harmadik Oroszország – a parasztságról és nem csak arról), M. A. Davidov: K voproszu o potreblenijii naszelenijija v Rosszii v konce XIX–nacsale XX veka. (A lakosság fogyasztásának kérdéséhez Oroszországban a XIX. század végén és a XX. század elején). Rosszjiszkaja Isztorija. 2009. 2. 137–176. o.

*Kurunczi Jenő*